

იბნ ხორდადბეჰის ცნობები პროვინციების
'აზარბაიჯანის და 'არმენიას და კავკასიის შესახებ
ხელნაწერ Meshhed, Astan Quds 15189-ის მიხედვით
References of Ibn Khordadbeh about provinces Adarbayġān
and Armīniya and Caucasus according to manuscript
Meshhed, Astan Quds 15189

ომიკო ეჯიბია
Omiko Ejibia

ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ჰუმანიტარულ
მეცნიერებათა ფაკულტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

საკვანძო სიტყვები: იბნ ხორდადბეჰი, კავკასიის ხეგიონი, შუა საუკუნეები,
'აზარბაიჯანი, 'არმენია.

Key words: Ibn Khordadbeh, Caucasus, Middle ages, Adarbayġān, Armīniya.

'აბუ ალ-კასიმ 'უბაიდ ალლაჰ იბნ 'აბდ ალლაჰ იბნ ხურდადბაჰი ისტორიოგრაფიაში ცნობილია, როგორც იბნ ხორდადბეჰი ან იბნ ხურდაბაჰი¹ (ასევე იბნ ხურდადბეჰი, ხორდაბეჰი). ის იყო მეცხრე საუკუნის გეოგრაფი, სპარსული წარმოშობის, რომელიც დაიბადა ხორასანში დაახლოებით 820 წელს, აბასიანთა მხედართმთავრის 'აბდ ალლაჰ იბნ ხორდადბეჰის ოჯახში. მისი მამა თავიდან ზოროასტრიზმის მიმდევარი იყო, ისლამის მიღების შემდეგ კი აბასიანთა სახალიფოს მხედართმთავარი და მოგვიანებით ტაბარისტანის მმართველი გახდა. საკუთრივ იბნ ხორდადბეჰი კი ბაღდადში აღიზარდა. ხალიფა ალ-მუ'თამიდის დროს იგი დაინიშნა ბარდის მეთაურად² ჯაბალის პროვინციაში, მოგვიანებით კი ჯერ სამარაში, შემდგომ – ბაღდადში. იბნ ან-ნადიმის ცნობით, იბნ ხორდადბეჰი ხალიფა ალ-მუ'თამიდთან (870-882) დაახლოებული პირი იყო (იხსენიება, როგორც ხალიფას ნადიმი ე.ი. თანამეინახე). მისივე ცნობით, იბნ ხორდადბეჰს რვა წიგნი უნდა შეექმნა: „[მუსიკის] მოსმენის ეტიკეტი“ (كتاب آداب السماء); „სპარსეთის ხალხი და მათი წარმომავლობა“ (كتاب جمهرة انساب الفرس و النواقل); „წიგნი გზებისა და სამეფოთა შესახებ“ (كتاب المسالك والممالك); „კულინარიის წიგნი“ (كتاب الطبخ); „წიგნი გართობისა და მუსიკალური ინსტრუმენტებისა“ (كتاب اللهو والملاهي); „სასმელების წიგნი“ (كتاب الشراب); „ვარსკვლავების [ორიენტაციის] წიგნი“ (كتاب الانواء); „მეგობრობისა და თანამეინახეობის წიგნი“ (كتاب الندما و الجلساء) [Kitab Al-Fihrist 1872: 149]. ამ წიგნებიდან მხოლოდ ორი მათგანია აღმოჩენილი და გამოქვეყნებული, მათ შორის წიგნი გართობისა და მუსიკალური ინსტრუმენტებისა, რომელიც ეხება მუსიკალურ ინსტრუმენტთა ისტორიას და მოიცავს ჯაჰილიის პერიოდსაც [Silverstein 2006: 360]. ალ-მას'უდის მიხედვით კი იბნ ხორდადბეჰს კიდევ ერთი წიგნი „ისტორია“ (التاريخ) უნდა ჰქონოდა დანერგილი [Maçoudi 1861: 12-13].

იბნ ხორდადბეჰი ცნობილი გახდა წიგნით *გზებისა და სამეფოთა შესახებ*, რომელი სათაურიც შუა საუკუნეების სხვა ავტორებთანაც გვხვდება. იბნ ხორდადბეჰს ამ წიგნის ორი ვერსია შეუქმნია, მათგან პირველის დანერის თარიღად 846-847 წელი (232 წ. ჰიჯ.) მოიზრება, ხოლო მეორისა – 885 წელი. მიუხედავად იმისა, რომ იბნ ხორდადბეჰი წარმოშობით სპარსელია, მისი თხზულებები არაბულ ენაზეა შესრულებული, რაც როგორც ჩანს, მისი აღზრდისა და მოღვაწეობის გარემოს გავლენა იყო (ბაღდადში აღიზარდა და მოღვაწეობდა ხალიფას კარსა თუ სხვადასხვა ადმინისტრაციულ თანამდებობებზე, სადაც სამუშაო ენა სწორედ არაბული იყო). ამ გეოგრაფიულ ნაშრომში სამი მნიშვნელოვანი თემა დომინირებს: გადასახადები, მდგომარეობა საზღვრებსა და მოსაზღვრე ტერიტორიებზე და გზები, მანძილებითა და მიმართულებებით [Miquel 1996: 797]. აღსანიშნავია, რომ ცნობები ეხება საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას ესპანეთიდან კორეის ნ/კ-ამდე და ვოლგას სათავედან ინდონეზიამდე.

მნიშვნელოვანია, რომ იბნ ხორდადბეჰი არის ერთ-ერთი პირველი გეოგრაფიული თხზულების ავტორი არაბულ-ისლამური სახალიფოს ისტორია-

¹ ابن خرداذبه (იბნ ხურდაბაჰი) ფორმითაა მისი სახელი მოცემული იბნ ან-ნადიმის ბიოგრაფიულ წიგნში *ქითაბ ალ-ფიჰრისტ* [Kitab Al-Fihrist 1872: 149].

² საფოსტო სადგური.

ში, რომლის ნაშრომმაც ჩვენამდე მოაღწია. შესაბამისად, მკვლევრები ხშირად აღნიშნავენ, რომ მის შემოქმედებაზე დიდია ბერძნული გეოგრაფიული ნაშრომების გავლენა და განსაკუთრებით პტოლემეაიოსის. ი. კრაჩკოვსკი კი მას მიიჩნევდა ჩვენამდე მოღწეული, პირველი აღწერილობითი გეოგრაფიული ნაშრომის ავტორად [Крачковский 1957: 159].

ევროპელი მკვლევრები იბნ ხორდადბეჰის გეოგრაფიული თხზულებით მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან ინტერესდებიან. პირველი კრიტიკული ტექსტი არაბულ ენაზე, 1865 წელს გამოსცა, ორიენტალისტმა შარლ დე მენარმა, რომელიც ორ სხვადასხვა ხელნაწერს ეყრდნობოდა. 1889 წელს დე გუემ გამოსცა ახალი რედაქცია ფრანგულენოვანი თარგმანითურთ, რომელიც უკვე 3 ხელნაწერზე დაყრდნობით იყო შედგენილი. აღსანიშნავია, რომ ცნობები კავკასიის შესახებ, დე გუეს რედაქციის მიხედვით, რუსულად თარგმნა ნ. ა. კარაულოვმა, რომელიც 1903 წელს გამოქვეყნდა СМОМПК-ის XXXII ნომერში, ტექსტის სრული თარგმანი რუსულ ენაზე გამოსცა ნ. ველიხანოვამ, ვრცელი კომენტარებით, 1986 წელს ბაქოში. 2022 წელს გამოქვეყნდა ჩვენი დისერტაცია, რომლის ერთ-ერთი ქვეთავი ეხებოდა იბნ ხორდადბეჰის ცნობებს კავკასიაზე დე გუეს რედაქციის მიხედვით.

რაც შეეხება მანუსკრიპტ Meshhed, Astan Quds 15189-ს, მის შესახებ ფართო საზოგადოებისთვის ცნობილი გახდა ჟან-შარლ დუსენის (Jean-Charles Ducène) მიერ 2021 წელს „აზიის ჟურნალის“ (Journal Asiatique) 309/2 ნომერში გამოქვეყნებული სტატიის L'Azerbaïdjan et l'Arménie dans un fragment inédit d'Ibn Hurradābih (Meshhed, Astan Quds 15189) შემდეგ. აღნიშნული ხელნაწერის ცნობები ბევრად უფრო ვრცელია 'აზარბაიჯანთან და 'არმინიასთან მიმართებაში. თუმცა, მასში არ არის შესული ის ცნობები, რომლებიც იბნ ხორდადბეჰის თხზულების სხვადასხვა თავშია გაბნეული. მაგალითად *აჯჯუჯისა და მჯჯუჯის კედლის აღწერა*, რომელშიც საუბარია სალამ ათ-თარჯუმანის მოგზაურობასა და ამირა ისჰაკ იბნ იბრაჰიმის სტატუსზე.¹ ხელნაწერი სულ 8 ფურცლისგან შედგება და მასში მოცემული ინფორმაცია ეხება პროვინციების 'აზარბაიჯანისა და 'არმინიას ქალაქებსა და მანძილებს, ასევე ჩრდილოეთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ, სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიას. ხელნაწერის ზომებია 27 სმ. 16,5 სმ-ზე. მანუსკრიპტი ერთი ხელნერიტაა შესრულებული და თითო გვერდზე დაახლოებით 17 სტრიქონია [Ducène 2021: 215]. ნაკლებადაა გამოყენებული დიაკრიტიკული ნიშნები და ფაქტობრივად არაა გახმოვანებული. განსხვავებულია ასევე ერთ დეტალი, დე გუეს რედაქციაში გვაქვს ერთი სათაური და მის ქვეშ ერთიანდება შემდგომ რეგიონები, მარშრუტები და სხვა. მანუსკრიპტ Meshhed, Astan Quds 15189-ის მიხედვით კი ჩანს, რომ იქ სათაურებადაა ჩაშლილი სხვადასხვა მიმართულებები მაგ.: გზა მარალადან სალამსამდე ან 'არმინიას ქალაქები. დე გუეს რედაქციაში არ არის შემდეგი ცნობები: გზა ად-დინავარიდან 'აზარბაიჯანამდე, გზა ბარზანდიდან 'არდაბილამდე, გზა ბარზანდიდან მაამადამდე, გზა 'არდაბილიდან ზანჯანამდე, გზა ალ-მარალადან ნირიზამდე, 'აზარბაიჯანის ქალაქები, მანძილები პროვინცია 'აზარბაიჯანში [Ducène 2021: 229], ალ-ლანის აღწერა კი აქამდე არსებულ სხვა აღწერილობებთან შედა-

¹ მათ შესახებ იხ. ეჯიბია 2022:28-32.

რებით ვრცელისა და ზოგიერთ სიახლესაც შეიცავს, მაგ.: დასახელებულია ალანთა 4 ტომი ნაცვლად ერთისა.

რაც შეეხება სიახლეებს, თანამიმდევრულად, რომ მივყვეთ ტექსტს, საინტერესოა მარალას კარიბჭეების შესახებ ცნობა, რომელიც მოცემულია პარაგრაფში გზა ად-დინავარიდან 'აზარბაჯანამდე. ხელნაწერში დასახელებულია 6 კარიბჭე და მოცემულია აღწერილობა სავაჭრო დანიშნულების ადგილებისა სხვადასხვა სფეროების მიხედვით, რომლებიც კარიბჭებთან ან მათ შორის მდებარეობდა. იქვეა ნახსენები ქულსარას ბაზრობის შესახებ ცნობაც, რომელიც აქამდე არსებულ სხვა ცნობებთან შედარებით ვრცელია. მასში დაკონკრეტებულია სავაჭრო დღეების რაოდენობა, საქონელი და მათი საერთო ღირებულება. ჩანს ეს ბაზრობა, სავაჭროდ აერთიანებდა 'აზარბაჯანის და 'არმინიას ხალხს. ცნობებში ხშირად გვხვდება სხვადასხვა რუსთაკები, რომლებიც არ არის დე გუეს რედაქციაში და მათი სახელების უმეტესობა დასაზუსტებელია. თუმცა ეს არც თუ მარტივი საქმეა, რადგან ხშირად ისინი მხოლოდ სოფლების სახელებია და შესაბამისად, დროთა განმავლობაში ისინი უზრალოდ გაქრნენ. სხვა საკითხია მათი ოდენობა, მაგ. ვარსანს აქვს 4 რუსთაკი, რომელიც 90 სოფელს აერთიანებს. ან მუკანი, რომელსაც 4 ათასი სოფელი უნდა ჰქონოდა. პრობლემაა აგრეთვე სახელთა გადმოცემის სიზუსტე და მათი არაბიზებული ფორმები.

დე გუეს რედაქციაში მოცემული გზა ად-დინავარიდან ბარზანდამდე ყ.შ. დუსენი მიუთითებს, რომ იგივე ცნობა ხელნაწერ Meshhed, Astan Quds 15189-ში მოცემულია მუჰამმად ბ. ჰამიდის მიერ განვლილ მარშრუტში [Ducène 2021: 227]. თუმცა, ეს არც მთლად ზუსტია, მართალია ზოგიერთი ცნობა ემთხვევა, მაგრამ დე გუეს რედაქციაში მოცემული ინფორმაცია ბევრად ვრცელია და მარშრუტში ბევრად მეტი ადგილია დასახელებული. ვთვლით, რომ ეს ცნობები ერთმანეთისგან მნიშვნელოვნად განსხვავებულია და მათ შორის იგივეობა არ გვაქვს.

გზა ბარზანდიდან 'არდაბლამდე მუკანზე გადის, და ძირითადად სწორედ ამ ქალაქის/ოლქის დახასიათებას ეხება. დასახელებულია ისეთ კულტურები როგორებიცაა ხორბალი, ქერი და ბრინჯი. საინტერესოა ვენახების შესახებ ცნობა, რომლებიც ხეებზეა მსგავსად ტაბარისტანის ვენახებისა.

გზა ბარზანდიდან მამადამდე ეს მარშრუტიც არ გვაქვს დე გუეს რედაქციაში, რომელშიც ნახსენებია ალ-ბაზზი, როგორც ბაბექის ადგილი ალ-ბაზზი ბაბექის ქალაქად ნახსენებია დე გუეს რედაქციაშიც: შემდეგ დავ არ-რდამდე, რომელსაც აქვს მისი [ალ-'აფშინის] მესამე თხრილი 2 ფარსახია, შემდეგ ალ-ბაზზამდე ბაბექის ქალაქამდე 2 ფარსახია, თქვა ჰუსაან იბნ ად-დაჰაქიმ: არ დაუტოვებია მას ალ-ბაზზში მის მცხოვრებთაგან, გარდა ქანდაკებებისა მგავსი 'არამისა² [Ibn Khordadbeh 1889: 121]. იქვე არის

¹ არაბიზებული ფორმა სპარსული რასთაკისა. ნიშნავდა სასოფლო რაიონს. ერთგვარი კანტონი, ერთი ცენტრალური ქალაქით. ტერმინი ძირითადად ასოცირდება სოფელთან ან სოფლების ერთობლიობასთან. შუა საუკუნეებში რუსთაკი ითვლიდა მაქსიმუმ 12 სოფელს [Bosworth 1995: 636]. ტექსტში გვხვდება ორივე მნიშვნელობით. ხოლო, ყ.შ. დუსენი თარგმნის, როგორც „ფერმას“ (des exploitations agricoles).

² ა(ი)რამის ხსენებას, კასიდის ამ ნაწყვეტში არც ნ.ა. კარაულოვი და არც ნ. ველიხანოვა არ განმარტავს. ბიბლიური ნოეს შვილიშვილი, სემის ვაჟი, იყო არამ (ირამ), რომელიც არამე-

ასევე ცნობა იმის შესახებ, რომ ბარზანდი დანგრეული იყო და აღადგინა ალ-აფშინმა,¹ რომელსაც დამატებით გამაგრებითი სამუშაოებიც ჩაუტარებია და გაუყვანია სამი თხრილი/სანგარი, რომლებიც ერთმანეთისგან 2-2 ფარსახით იყო დაშორებული. ჩანს ამის მიზანი არა მხოლოდ ბარზანდის დაცვა არამედ ალ-ბაზზის შევიწროვება და მისი გარშემოცვა იყო.

გზა ალ-შარაჰადან ნირიზამდე სრულად გამოტოვებულია და გუეს რედაქციაში. თავრიზსა და მაიმანდს შორის დასახლებულია საბალანის, მთა რომელზეც ყ.შ. დუსენი სამართლიანად მიუთითებს, რომ ამ მთას არაბი ავტორები როგორც წესი, არდებილთან იხსენიებენ. დამატებით ვიციყოდით იმასაც, რომ საბალანი არ მდებარეობს მაიმანდსა და თავრიზს, შორის და გეოგრაფიულად მსგავსი რამ არ არის სწორი. საინტერესოა ასევე მარშ-რუტიც, რომელიც ფაქტობრივად მთელს ურმიის ტბას უვლის გარშემო. იწყება ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მარაღადან, მიდის თავრიზამდე, შემდეგ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მარანდამდე; უვლის ტბას ჩრდილოეთდან ხოიმდე, შემდეგ კი მოდის სამხრეთით სალამასამდე და ტბის დასავლეთ სანაპირომდე – ურმიამდე.

ჩვენთვის საყურადღებოა მანძილები და მარშრუტები თბილისიდან სხვადასხვა მიმართულებებით. როგორც წესი, შუა საუკუნეების არაბულ ისტორიოგრაფიულ თუ გეოგრაფიულ თხზულებებში გვხვდება მანძილები თბილისამდე. მაგალითად დვინიდან თბილისამდე და ბარდავიდან თბილისამდე, როგორც ეს არის თუნდაც ამ ხელნაწერში. თუმცა ამ შემთხვევაში, გვაქვს ის იშვიათი გამონაკლისი, რომელშიც ათვლის წერტილი თბილისია: *თიქლჰსა და დაბილს² შორის 53 ფარსახია, დაბილსა და ხილჰატს³ შორის 30 ფარსახია. ნაშავსა⁴ და ხუთის⁵ შორის 14 ფარსახია, ნაშავსა და ხილჰატს შორის 60 ფარსახია, ხილჰატსა და თიქლჰსს შორის 10 ფარსახია.*⁶ *თიქლჰსსა და მუთავა-*

ლების ეთნარქად ითვლება. საინტერესოა, რომ არამეღალა სახლიდან მოდის სომხეთის/სომხეთა სახელი არმინია, რომელიც თავდაპირველად შეცდომით იქნა მიღებული არამეღალა და სომხეთა ახლო მოსახლეობის გამო, შემდგომში კი სომხეთს ეს სახელი შერჩა დასავლურ თუ აღმოსავლურ ისტორიოგრაფიაში. ქრისტიანობის გავრცელებამ კი კიდევ უფრო გააძლიერა „არმენიელების“ არამთან კავშირის სურვილი. აქვე საინტერესოა ის ფაქტი, რომ არამის ოთხ შვილთაგან ორი იყო 'ადი და სამუდ, რომელთაგანაც ასევე ამავე სახელწოდების ტომები გამოვიდნენ. ისინი მოხსენიებული არიან ყურანში და, ისლამური ლეგენდების მიხედვით, ალაჰმა დასაჯა, გაანადგურა და ქვიშით დაფარა მათი ქალაქები. ამ შემთხვევაში ვვარაუდობთ, რომ საქმე უნდა გვქონდეს ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებულ ყურანში ნახსენებ ქალაქ ირამთან (إرم) [სვეტებიანი ირამი] სურა 89, 5(6) -7(8): *ნუთუ არ გიფიქრია როგორ მოექცა უფალი შენი 'ადს? ირამ სვეტებიანს, რომელთა მსგავსიც არასოდეს შექმნილა ამ ქვეყანაში* [ყურანი 2006: 363]. ამ ნაწყვეტშიც სწორედ ყურანში ნახსენები ქალაქ ირამის ალუზია უნდა იყოს მოცემული.

¹ ნ. ველიხანოვა მიუთითებს, რომ აქ უნდა იგულისხმებოდეს ჰაიდარ იბნ ქავუს აფშინი, რომელმაც ჩაახშო ბაბექის აჯანყება [Ибн Хордадбех 1986: 296].

² დვინი.

³ ხლათი.

⁴ როგორც წესი, იგულისხმება ნახჭევანი.

⁵ ხოი.

⁶ ცხადია, ეს არა ლოგიკურია, თუ დვინსა და თბილისს შორის 50 ფარსახზე მეტია შეუძლებელი ვანის ტბის პირას მდებარე ხლათსა და თბილისს შორის 10 ფარსახი იყოს. ცნობების მიხედვით თუ დავაჯამებთ დვინიდან თბილისამდე და დვინიდან ხლათამდე მანძილებს ჯამში 83 ფარსახი გამოდის. 10 ფარსახი ვერც ხლათი-ყარსი-თბილისის გზით გამოვა. ვფიქრობთ, მინიმუმ 100

ქილიას¹ შორის 32 ფარსახია, თიფლშსა და ქისალს შორის 20 ფარსახია, ქისალსა და მუთავაქილიას შორის 12 ფარსახია, თიფლშსა და ბაზ ლანს შორის (كلاس) 27 ფარსახია, თიფლშსა და კალკალას შორის 80 ფარსახია [Ducène 2021: 218].

ჩვენთვის ასევე საინტერესოა ტოპონიმ 'აჰრან-ის ხსენება, რომლის შესახებაც ყ.შ. დუსენი აღნიშნავს, რომ მისი იდენტიფიცირება ვერ მოხერხდა. გამოვთქვამთ ფრთხილ ვარაუდს, რომ ამ ტოპონიმში ჰერეთი ვიგულისხმობთ. რამდენადაც აღნიშნული ტოპონიმი ნახსენებია წანარების, დარუბანდის, თბილისის, სოლდაბილის, დარიალისა და ჯურზანის გვერდით. შესაძლოა ეს იყოს ამ დროისთვის პირველი დადასტურებული ხსენება ჰერეთისა შუა საუკუნეების არაბულ ცნობებში. თუმცაღა, მხოლოდ ერთი ხსენება საკმარისი არ არის რაიმეს გადაჭრით სათქმელად.

ასევე გვსურს გამოვეჩმაუროთ ცნობაში ნახსენებ 'აბხაზ ტოპონიმს (ابخاز), რომელზეც ყ.შ. დუსენი კომენტარში მიუთითებს, რომ ეს ტერმინი მიემართება „აბხაზი“ ხალხის ტერიტორიას და აქ საქართველოს აფხაზეთი არ იგულისხმება [Ducène 2021: 226. შენ. 207]. ვფიქრობთ, აქ ავტორი გარკვეულ შეცდომას უშვებს და ხსენებულ ტოპონიმში ლაიჯანი (لايجان), თანამედროვე ლაჰინი, უნდა იგულისხმებოდეს, რამდენადაც ტოპონიმი ლაიჯანის არაბული გრაფიკა ახლოსაა ალ-აბხაზთან და ეს არ არის პირველი შემთხვევა, როდესაც ამ სახელების არევა ხდება მაგ., გვაქვს ალ-ისტახრისთან [Al-Istakhri 1927: 187]. ამასთან, 'აბხაზ სახელს არაბი-მუსლიმი ავტორები ქართველებისა და საქართველოს აღმნიშვნელად იყენებდნენ [ჯაფარიძე 2012: 18-25]. აქვე დავამატებთ იმასაც, რომ დასახელებული ტოპონიმი მდებარეობდა აღმოსავლეთ კავკასიაში, რომელი ადგილიც არასოდეს ყოფილა „აბხაზ“ სახელთან მიმსგავსებული, რომელიმე ტომის განსახლების არეალი, მით უფრო მათ მიერ დაარსებული ქალაქის სახელი.

გვინდა ასევე ვახსენოთ ტოპონიმი ჰაიზანი/ხაიზანი, რომელიც ამ ცნობაშიც არის მოცემული. 2021 წელს ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ სტატიაში, ვსაუბრობდით იმის შესახებ, რომ ხაიზანი არ იყო იგივე ხაიდაკი, როგორც ამას ზოგიერთ მეცნიერი თვლიდა. ამ შემთხვევაში კი გვაქვს ცნობა, რომელშიც ნახსენებია ორივე ტოპონიმი ცალ-ცალკე, გვაქვს სოფელი ხაიზანი და სჰაჰიბ ხაიდაკი. ამდენად, ამ ორი სახელის იგივეობა კიდევ ერთხელ გამოირიცხა და ისინი სხვადასხვა ადგილებია.

ცნობების ბოლოს არის კიდევ ერთი საინტერესო სახელი სჰაჰიბ ალ-ქურჯ ანუ ალ-ქურჯის მფლობელი. შეუძლებელია ვთქვათ თუ რა შეიძლება აქ დანამდვილებით ვიგულისხმობთ. მაგრამ რადგანაც ტექსტში ნახსენებია ჯურ-

---

ფარსახი უნდა ვივარაუდოთ. ამ შემთხვევაში არაა გამორიცხული თბილისის ნაცვლად ბითლისი იყოს (تيس > تيس), რომელიც ბევრად უფრო ლოგიკური ჩანს, რადგანაც საუბარია მიმართულე-ბებზე ხლათიდან, ხოლო ბითლისი ხლათთან ახლოსაა, დაახლოებით 60 კილომეტრში რაც ფაქტობრივად 10 ფარსახია. თბილისისა და ბითლისის არაბული სახელების დანერილობა კი ძალიან ჰგავს ერთმანეთს.

¹ მუთავაქილიაში იგულისხმება შამქორი. ამავდროულად, ალ-ისტახრის მიხედვით თბილისიდან შამქორამდე მანძილი 43 ფარსახი გამოდის [Al-Istakhri 1927: 193].

² ყ.შ. დუსენი კომენტარში წერს, რომ ამ ტოპონიმის იდენტიფიცირება ვერ მოხერხდა, ჩვენ ვთვლით, რომ აქ ალანთა კარი, ანუ დარიალი უნდა ვიგულისხმობთ. ამავდროულად, 27 ფარსახი დაახლოებით 160 კილომეტრია რაც სავსებით რეალურია თბილისსა და დარიალს შორის არსებულ მანძილთან მიმართებაში.

ზან ფორმა, შესაძლოა ალ-ქურჯ, როგორც ეთნონიმი ისე მივიღოთ. ასევე არ არის გამორიცხული ალ-ქურჯში ქართლის რომელიმე ნაწილი იგულისხმებოდეს, თუნდაც შიდა ქართლი, ხოლო ჯურზანში მთელი აღმოსავლეთ საქართველო.

რომ შევაჯამოთ, იბნ ხორდადბეჰის მანუსკრიპტის ფრაგმენტი, რომელიც ჩვენდა საბედნიეროდ კავკასიის რეგიონს ეხება, საკმაოდ საინტერესოა. აღნიშნული მასალა ავსებს, ზოგიერთ ცნობას შუა საუკუნეების კავკასიის რეგიონის, პროვინციების 'არმინიასა და 'აზარბაიჯანის გარშემო. ამავედროულად, იძლევა საშუალებას, გამოითქვას ზოგიერთი ახალი მოსაზრება თუ ჰიპოთეზა, გაამყაროს უკვე არსებული მოსაზრებები და შეავსოს იბნ ხორდადბეჰის თხზულებაში არსებული სიცარიელებების მნიშვნელოვანი ნაწილი რეგიონის გეოგრაფიასთან, მარშრუტებთან თუ ტოპონიმებთან დაკავშირებით.

ცნობები ხელნაწერ Meshhed, Astan Quds 15189-ის მიხედვით

ხოლო ვარსაზამდე, რომელიც არის ბოლო პუნქტი 'აზარბაიჯანში არის 15 ფარსახი.

გზა ალ-მარალადან სალამსამდე

ალ-მარალადან ჯანზ(ათ)ამდე¹ 6 ფარსახია, ჯანზადან მუსა 'აბაზამდე 5 ფარსახია, მუსა 'აბაზიდან ბარზათამდე 4 ფარსახია, ბარზათიდან ჯაბარვანამდე 8 ფარსახია, ჯაბარვანიდან ნარიზამდე 4 ფარსახია, ნარიზიდან 'ურმიამდე 4 ფარსახია, 'ურმიადან სალამსამდე ხმელეთითა და ზღვით 6 ფარსახია (ხმელეთითა თუ ტბით).

ის გზა რომლითაც ისარგებლა (იარა) მუჰამად იბნ ჰამიდმა ხმელეთით,² როდესაც მან წაიყვანა მიმდევრები 'აზარბაიჯანის აჯანყებულებზე.

იარა ალ-მარალადან ბარზათამდე შემდეგ სისარამდე შემდეგ შიზამდე³ 4 ფარსახზე ად-დინავარიდან, შემდეგ [არის] ად-დინავარი.

ასევე გზა ად-დინავარიდან 'აზარბაიჯანამდე რომელზეც მოყვა 'აბუ მალიქმა, რომელიც მან ახსენა და თქვა, რომ თავად გაიარა ად-დინავარიდან ალ-ბაილაკანამდე 7 ფარსახი. მისი საზღვარი იწყება თუ გადაკვეთ 'ისბიზ რუჰს, იქნები 'აზარბაიჯანის საზღვრებში, ხოლო იქიდან მოხვედები სოფელ ალ-ბაილაკანში. ხოლო ალ-ბაილაკანიდან ბარზათამდე 7 ფარსახია, იქ არის მეჩეთი⁴ და მისი გალავანი აშენებულია ალ-'ალა' იბნ აჰმადის 'აზარბაიჯანის ვალის მიერ. ბარზათი დიდებული რუსთაკია, რომელშიც არის ფერმები და 50-მდე სოფელი. ბარზათიდან სა'იდ 'აბაზამდე, რომელიც ბარზათის რუსთაკშია 8 ფარსახია. სა'იდ 'აბაზიდან ჰასაბას რუსთაკამდე, რომელიც ალ-მარალას სანახებშია 8 ფარსახია. ჰასაბადან ალ-მარალამდე 9 ფარსახია,

¹ მს. حنزه. როგორც ყ. შ. დუსენი მიუთითებს ეს ადგილი არ უნდა აგვერიოს განჯაში, რომელიც თანამედროვე აზერბაიჯანშია, თუმცა არც ამ ადგილის იდენტიფიცირებას ახდენს [Ducène 2021: 219].

² ეს პიროვნება იყო ხალიფა ალ-მა'მუნის ერთ-ერთი მხედართმთავარი, რომელიც ბაბექის აჯანყებას შეენირა.

³ მს. السيز.

⁴ არაბულ ტექსტში გვაქვს მინბარი იგივე კათედრა, რომელიც ჩვენ მეჩეთად გადმოვიტანეთ, რამდენადაც სწორედ ამას გულისხმობს. სხვაგან გვხვდება საკრებულო მეჩეთი და მინბარი. შესაბამისად, საკრებულო მეჩეთი და (პატარა) მეჩეთი.

ხოლო მისგან (ჰასაბადან) 4 ფარსახზე დიდი ველია, რომელსაც ეძახიან 'უჯანის ველს, იქედან ალ-მარალამდე კი 5 ფარსახია. ქალაქებს შორის არის ბევრი ნაყოფიერი და მოსავლიანი ფერმა.¹ ალ-მარალა არის მმართველების (ალ-უმმალ) ადგილი. ალ-'ალა' იბნ აჰმადმა,² ააშენა მისი კედელი, რომელსაც აქვს ექვსი კარი, რომლებიცაა: ალ-მაადანის (მოედნის) კარი, ალ-ფუსთუკის (ფსტა) კარი, ჭუსადან იბნ 'ალის კარი, ას-სავანის (შალით მოვაჭრეების) კარი, დანქალანის კარი³ და [...] კარი.⁴ თუ კი შეხვალ ალ-მაადანის კარით უნდა ჩაუარო რკინის ბაზარს,⁵ რომელიც ააშენა ალ-'ალა' იბნ აჰმადმა. ერთ-ერთი არის მკერავთა ბაზარი, შემდეგი ქსოვილით მოვაჭრეების. გრძელდება ეს ას-სავანის კარამდე და ის არის კალათებით მოვაჭრეთა ბაზარი. ესაა მისი სიგრძე-სიგანე. დანქალანის კარიდან იწყება ბაზარი ხით და საკმევლით მოვაჭრეების, შემდეგ ჩაუვლის სუნამოებით და საღებავებით მოვაჭრეებსა და მენაღებებს; შემდეგ ყასაბებსა და ხილის გამყიდველებს; შემდეგ ჩაუვლის ჭუსადან იბნ 'ალის კარს და სხვა ქუჩებს. ამბობენ, რომ ქალაქი არის ნახევარი ფარსახის.

ალ-მარალადან სოფელ ზნრ აბადამდე 8 ფარსახია. ზნრ აბადიდან სოფელ ქულსარამდე 2 ფარსახია და იქ იმართება ბაზრობა ყოველ თვე იკრიბება მასში 'აზარბაჯანის და 'არმინიას ხალხი. იყიდება იქ პირუტყვი, ჯორები, ცხვარი და სხვა საქონელი მილიონი დირჰამის ყოველი ბაზრობის დღეს და წელიწადში არის 8 ასეთი ბაზრობა. შემდეგ არის სინდაბაას რუსთაკი, რომელშიც არის დაახლოებით 50 სოფელი და ყოველ სოფელში მეტ-ნაკლებად 5 ათასი კაცი. ქულსარადან სოფელ ნნრ აბაბამდე 6 ფარსახია. ნნრ აბაბადან ქალაქ სარათამდე 7 ფარსახია. მათ შორის არის ნახევარი ფარსახის მითიანი გზა. ქალაქ სარათის კედელი ააშენა ალ-'ალა' იბნ აჰმადმა, მასში არის მეჩეთი და აქვს სამი რუსთაკი დაახლოებით 100 სოფლით. ქალაქ სარათიდან სოფელ ალ-ბაბარამდე, რომელიც არის 'არდაბნის რუსთაკში 6 ფარსახია. ხოლო ალ-ბაბარიდან 'არდაბნამდეც 6 ფარსახია, იმ ქალაქის კედელიც ააშენა ალ-'ალა' იბნ აჰმადმა. მასში არის საკრებულო მეჩეთი და ერთი ძველი მეჩეთი. ქალაქს აქვს დაახლოებით 100 სოფელი და ამბობენ, რომ ამ რუსთაკში არის კანონი, ხილი კი იქ არც ბევრია და არც ცოტა. 'არდაბნილიდან სოფელ 'ურშაკამდე რომელიც ბარზანდის რუსთაკშია 6 ფარსახია და 'ურშაკიდან ჰისარამდე⁶ 4 ფარსახია. ბარზანდიდან სოფელ ბაჯა-

¹ ضياء مرقع.

² როგორც დუსენი მიუთითებს ის უნდა ყოფილიყო იუსუფ იბნ მუჰამად იბნ იუსუფ ალ-მარავანის ხელქვეითი, რომელიც სხვადასხვა დროს იყო 'აზარბაჯანის და 'არმინიას გამგებელი [Ducène 2021: 220, შენ. 114].

³ ამ ადგილს ფ.შ. დუსენი არ განმარტავს. არაბულ ტექსტში სიტყვა წერია ერთად نكنا. თუმცა მისი არაბული შესატყვისის მოძებნა ვერ შევძელით. ცალკე აღებული სიტყვა ნა კასრს, ღვინის დიდ დოქს ნიშნავს. სპარსული სიტყვა نكنا კი ნიშნავს დიდს, უზარმაზარს. შესაძლოა ამ ადგილას გვქონდეს ორი სხვადასხვა ენიდან აღებული ორი სიტყვის შერწყმა.

⁴ ადგილი არ იკითხება.

⁵ შესაძლოა აქ იყოს არა „რკინა“ – حديد, არამედ „ახალი“ – جديد, თუმცა დუსენი მის ვარიანტულობაზე არ საუბრობს.

⁶ როგორც ფ.შ. დუსენი მიუთითებს, ეს ტოპონიმი არ იძებნება და შესაძლოა არა ჰისარ არამედ ჯისრ (ხიდი) იყოს [Ducène 2021: 221].

რვანამდე პირდაპირ, 4 ფარსახია და ის ააშენა ალ-აქსრამ¹ თუმცა უკვე დანგრეულია. ის [ხელახლა] ააშენა ალ-აჰმინმა, როდესაც გაემურა ბაბაქთან საბრძოლველად. ის იყოფა სამ რუსთაკად: ჯამ, ბაჯარვანი და ბარზანდის რუსთაკი და მას აქვს დაახლოებით 100 სოფელი. ბაჯარვანიდან ვარსანამდე 9 ფარსახია, გზა გადის დაუსახლებელ სტეპზე. ვარსანის კედელი ააშენა ალ-‘ალა’ ბინ აჰმადმა. მას აქვს 4 რუსთაკი და მასში არის დაახლოებით 90 სოფელი. ვარსანიდან არ-რასის ველამდე 2 ფარსახია და აქედან იწყება ‘არ-მინიას საზღვარი. ველიდან მარჯვნივ არის დიდი ცხვრის ფარები, რომლებიც აღწევს შარვან შაჰის საზღვრებამდე.

გზა ბარზანდიდან ‘არდაბლამდე

ბარზანდიდან მუკანამდე 7 ფარსახია, საჭიროა გადალახო რთული მთა, რომელზეც ამბობენ, რომ ერთი ფარსახის სიგრძისაა. ვერავინ გაივლის მას თუ კი მუკანის ზაჰიბმა² აკრძალა. და თუ გადალახე მთა დაემევი მუკანისკენ. მარჯვნივ არის მთის რუსთაკები, ამბობენ რომ იქ არის 1500 მთის სოფელი. იქ არის ნაბლის ხეები, ხორბალი, ქერი და მარცვლეული. მის მარცხნივ არის ბალსაჯანის უდაბნო, რომელსაც ყურანში ჰქვია არ-რასის ხალხი. ის იმ გზაზეა რომელიც მიდის ალ-ხაზარისკენ და ის დაახლოებით 20 ფარსახია 20 ფარსახზე, მსუქანი ‘აზარბაჯანის ცხვრებით. ‘არმინიას³ საზღვარი მასთან მთავრდება, რადგანაც იქ არის საძოვრები. შეუძლებელია ვინმე შევიდეს მუკანში თუ არ გაიარა გამაგრებული მთა, რომელიც შესაძლოა აიკრძალოს [მასზე გავლა], მაგრამ არა ვარსანის გზა. შემდეგ მიხვალ იქ უდაბნოს გავლით, ყოყმანის გარეშე. მეფე შაქლამ,⁴ რომელიც არის მამა მიჰრან იბნ ‘აბდ ალლაჰის ამ გზაზე გათხარა თხრილი მთიდან ზღვამდე, აავსო ის ზღვის წყლით, რათა ხელი შეეშალა იმათთვის ვისაც სურდა შემოსვლა. ამბობენ, რომ მუკანს აქვს 4 ათასი სოფელი. მუკანიდან ახალ აშენებულ ქალაქამდე,⁵ რომელიც აშენდა 280 წელს (796), და რომელიც ააშენა მირჰან იბნ ‘აბდ ალლაჰ ალ-მალიქმა, რომელსაც ეკუთვნოდა მუკანი, დღეს მეფობს მისი შვილი ჰასრა იბნ მიჰრანი,⁶ ქალაქის გარშემო არის რუსთაკები და სოფლები. ახალი ქალაქიდან ხან მალიმდე 5 ფარსახია, მას აქვს მდიდარი სოფლები და რუსთაკები. მისი ნათესები იძლევა ბევრ ბრინჯს და მისი ვენახები ხეებზეა მსგავსად ტაბარისტანის ვენახებისა. ხან მალიდან ‘ასთარ აბადამდე 7 ფარსახია. მას აქვს რუსთაკები, დასახლებული ველები, ხეები, ბრინჯის ნათესები და ბრინჯის პური. მისგან მარჯვნივ, აღმოსავლეთით 5 ფარსახზე არის 2 მთა. ხოლო მუკანის მარჯვნივ, დასავლეთით, არის მთიანი რუსთაკი ‘ანბად

¹ ჟ. შ.დუსენი ამ სახელს თარგმნის როგორც Césars – კეისრები, თუმცა ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ ხოსრო/ხოსროიანები უნდა იგულისხმებოდეს, მხ. – كسرى, მრ. – كسرى.

² არაბულში სიტყვა საჰიბს რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს. ლეინისა და ბარანოვის ლექსიკონების მიხედვით, მისი პირველადი და მეორეული მნიშვნელობებია: მეგობარი, თანამეინახე, ხოლო შემდეგი მნიშვნელობაა: პატრონი, მფლობელი, ბატონი [Lane 1968: 1653].

³ წინა შემთხვევაში სიტყვა არმინია ეწერა გრძელი ხმოვნის გარეშე (ارمينيا). ამ შემთხვევაში სიტყვაში არის ორი ავ – ارمينيا.

⁴ დე გუეს რედაქციაში მუკანი მის საკუთრებადაა დასახელებული [Ibn Khordadbeh 1889: 119].

⁵ مدينة محدثة.

⁶ პირველ შემთხვევაში, არაბულ ტექსტში წერია – مرهان, ხოლო მეორედ – مهران. შესაძლოა ტექსტური ხარვეზია, რამდენადაც ფრანგულ თარგმანში ორივეგან არის – Mīhrān.

დაახლოებით 100 სოფლით. 'ასთარ აბადიდან მის საპირისპიროდ არის ხან ად-დაარი, რომელსაც აქვს მთიანი რუსთავეები, 6 ფარსახია. ხან ად-დაარიდან 'არდაბნილამდე 7 ფარსახია, მათ შორის არის იმის მსგავსი მთა, რომელიც ადრე უკვე ვახსენე.¹

გზა ბარზანდიდან მაიმადამდე

მაიმადიდან რუსთავე ქალან რუხამდე 3 ფარსახია, გზა მიდის დასავლეთით ვიდრე არ მიხვალ იქ. იქ არის 25 სოფელი. რუსთავე ქალან რუხიდან ალ-ბაზზამდე 7 ფარსახია. გზა გადის მთებსა და ღრმულებზე შემდეგ ბრუნდება ალ-ბაზში, რომელიც არის ბაბაქის ადგილი, რუსთავეამდე რომელიც საესეა კაკლით, ნუშით და სხვადასხვა სახეობის ხილით. იქაა დაახლოებით 30 სოფელი. არავის ძალუძს იქ შესვლა თუ არ გაიარა ვინრო, რთული გასასვლელი, უღელტეხილი; მისი საზღვარი კი არის არ-რასამდე. ალ-ბაზიდან ალ-ხანათამდე (სასტუმროებამდე ?), რომლებიც ჯამში სამია და თითოეულს აქვს ორი რუსთავე, ხოლო მათი ცენტრი და მმართველის ადგილი არის სოფელი 'აჰრი. ალ-ხანათიდან მაიმაზის² რუსთავეამდე არის დაახლოებით 70 სოფელი.

გზა 'არდაბნილიდან ზანჯანამდე

'არდაბნილიდან რარაბანამდე,³ და ის არის გზა მარჯვნივ, აღმოსავლეთით, 6 ფარსახია. რარაბანადან ჰალაბაზამდე, რომელთა შორისაც არის 'არდაბნის ორი სოფელი, 6 ფარსახია; ჰალაბაზიდან რუსთავე ჰალიანამდე, მის ცენტრამდე, 2 ფარსახია; მას აქვს 50 სოფელი 7 ფარსახზე. რუსთავე ჰალიანადან ქალაქ ალ-მაჰანიჯამდე 7 ფარსახია, იქ არის მეჩეთი და მის (ქალაქის) გარშემო არის კედელი, რომელიც ააშენა ალ-'ალა' ბინ აჰმადმა. მას აქვს რუსთავე რომელსაც ეძახიან ჭურმ რუდს, რომელშიც არის 50 სოფელი. მაჰანიჯიდან⁴ ხუნაჯამდე 4 ფარსახია, მას აქვს რუსთავე, რომელსაც ეძახიან რაბადს 70 სოფლით. მისგან, არ-რაბარისგან⁵ მარცხნივ არის ორი რუსთავე რომლებსაც ეძახიან ალ-ბირ და ატ-ტაღლასან, ზოგადად მათი სიძლიერე მათ მიუწვდომლობაშია, მისი საზღვარი არის ად-დაღლამთან.

ხუნაჯიდან კანტარა 'ისბიზ რუხამდე, კანტარადან სოფელ ალ-ჯაჰდამდე, რომელიც 'აზარბაჯანის ბოლო საზღვარია, არის დასაწყისი ზანჯანის. გზა რომელიც გამოდიოდა ალ-მარაღადან მარჯვნივ, აღმოსავლეთით, აშ-შიზის რუსთავეამდე, არ-რანამდე და მათ შორის არის სოფელი და რუსთავეები, ჯამში 15 ფარსახია. აშ-შიზში არის „ცეცხლის სახლი“ (ათეშგა). ამ ბოზენ, რომ მასზე უფრო ძველი ათეშგა და მოგვები ცეცხლთაყვანისმცემლებს არ ჰყავთ. ათეშგასგან სამხრეთით არის ტბა, რომლის სიღრმეც უცნობია. იქ არის ოქროსა და ვერცხლისწყლის მალარო და აქვს რუსთავე დაახლოებით 20 სოფლით. იქედან არ-რანამდე 8 ფარსახია, რომელსაც აქვს რუსთავე 30 სოფლით.

¹ იგულისხმება მუკანთან დაკავშირებით ნახსენები მთა.

² აქ წერია ბოლოში ზალ-ით.

³ رانة

⁴ არტიკლის გარეშე.

⁵ არტიკლით და ბოლოში დალ-ის ნაცვლად არის რა.

გზა ალ-მარაღადან ნარიზამდე

ალ-მარაღადან რუსთაკ დარაჯამდე, რომელიც არის აყვავებული, 7 ფარსახია. რუსთაკ რადაჯიდან¹ ქალაქ თაბრიზამდე 8 ფარსახია, მას აქვს კედელი რომელიც ააშენა ალ-‘ალა’ ბინ აჰმადმა, არის მეჩეთი და აქვს რუსთაკები და სოფლები, ვენახები და მრავალნაირი ხე და საძოვრები. მის ზემოთ არის მთა, რომელიც არის მასსა და მამადს შორის, რომელსაც ეძახიან საბალანის მთას, ის არის ‘აზარბაჯანის ცხვრების საზაფხულო საძოვარი. თაბრიზიდან მარანდამდე 12 ფარსახია. ქალაქი მარანდი ის ქალაქია, რომელშიც გამაგრდა იბნ აბნ ალ-ბა‘ინი² ძალაუფლების წინააღმდეგ (იგულისხმება აბასიანთა სახალიფოს წინააღმდეგ), მას აქვს რუსთაკი და სოფლები, მრავალნაირი ხე და ხილი. მარანდიდან ხუჟიმდე (ხოი) 10 ფარსახია იოლი გზაა. მასში არის მეჩეთი და ბაზარი, მის გარშემო არის რუსთაკები დაახლოებით 30 სოფლით. ხუჟიდან სალამსამდე 4 ფარსახია. გზა მიდის მთებსა და აღმართებში, მას აქვს მეჩეთი და ბაზარი, რომელიც ააშენა ალ-‘ალა’ ბინ აჰმადმა. მას აქვს რუსთაკები და ბევრი საძოვარი. ‘ურმადან’ ისჰაკ იბნ ‘იბრაჰიმის³ მთამდე 10 ფარსახია, ისაა მიუდგომელი მთა, რომელიც ‘აზარბაჯანსა და ‘არმინიას შორის მდებარეობს. ‘ისჰაკ იბნ ‘იბრაჰიმის მთიდან ქალაქ ნარიზამდე, მთის გზით.⁴ ქალაქი ნარიზი შთამომავლობით ეკუთვნის მურრ იბნ ‘ალის, როგორც დაუბეგრავი მინა. მათ აქვთ (სიტყვა გაუგებარია – *ضام*) ალ-მუ‘თასიმის დროიდან და მათი ხარაჯა მიდის ხალიფას კარზე, მას აქვს რუსთაკები რომელიც არის 30 ფარსახი 10 ფარსახზე. ზღვის⁵ შუაში არის სოფელი, რომელსაც ეძახიან შაჰის, არის კლდეზე, არ მიდის იქ სხვა გზა გარდა ზღვის გზისა. მის მიმდებარედ არის ქრისტიანთა მონასტერი ასევე კლდეზეა, მისგან ერთ ფარსახზე.

გზა ‘აზარბაჯანსა და ‘არმინიას შორის სიქეებში

სინნ სუმარადან დინავარამდე 2 სიქეა; დინავარიდან ზანჯანამდე 29 სიქეა; ზანჯანიდან მარაღამდე 21 სიქეა;⁶ ალ-მარაღადან მიანჯამდე 2 სიქეა; ალ-მარაღადან ‘არდაბილამდე 11 სიქეა; ‘არდაბილიდან ვარსანამდე 11 სიქეა;

‘აზარბაჯანის ქალაქები და რუსთაკები

ალ-მარაღა, ‘არდაბილი, ვარსანი, სინარი, ბარზა, საბურხანსთი,⁷ თაბრიზი არის მუჰამმად იბნ არ-რავვად ალ-‘აზადის. მარანდი არის იბნ ალ-ბა‘ინის. ხუჟ, ქულსარა, მუჰკანი არის შაქლასი. ბარზანდი, ჯანზა ქალაქია

¹ სავარაუდოდ, ტექსტში არის ტექნიკური ხარვეზი და უნდა იყოს – დარაჯიდან.

² ბაბექის მოკავშირე და მისი აჯანყების მონაწილე.

³ ამ სახელით სახალიფოს ისტორიაში რამდენიმე პიროვნებაა ცნობილი, თუმცა ყ.შ. დუსენი მიუთითებს აბუ ალ-ჰუსაინ ისჰაკ იბნ იბრაჰიმზე, ჯიბალის მმართველზე, რომელიც ხალიფა მუსთა‘სიმმა დანიშნა ამ პოზიციაზე 833 წელს და იბრძოდა ხურამიტების წინააღმდეგ. ეკუთვნოდა თაჰრიდების საგვარეულოს [Ducène 2021: 223].

⁴ ფრანგულ თარგმანში დუსენი წერს: მთის გზით 10 ფარსახია. თუმცა ეს მონაკვეთი მის მიერ მოცემულ არაბულ ტექსტში არ არის.

⁵ იგულისხმება ურმიის ტბა.

⁶ დე გუეს რედაქციაში არის 11 სიქეა [Ibn Khordadbeh 1889: 119].

⁷ საბურხანსთი [Ibn Khordadbeh 1889: 119].

'აზარეზის. ჯაბარვანი, ნარზი არის 'ალ-იზნ მურის. 'არამთის¹ ზარდაშ-
თის ქალაქია.² სალამასი, აშ-შეზი, რომელშიც არის ათეუგა 'აზარჯუშნას³
ისაა უმნიშვნელოვანესი ცეცხლთაყვანისმცემლებს შორის, როდესაც მათი
მეფე ტახტზე ავიდოდა, ეწვეოდა ამ ადგილს ალ-მადა'ინიდან.⁴ ბაჯარვანი,
რუსთაკი ას-სალაკ, სინდაბაა, ალ-ბაზუ, 'ურმი, ბალვანქარაჯი, სარათი,
დასქიავარი, რუსთაკი მადანჰარაჯი, ვარსანი, რომელიც არის 'აზარბაჯანის
საზღვრის დასასრული.

ასევე 'აზარბაჯანის ქალაქები

მაიმაზი, ალ-მადინ, არ-რავდინ, ვასი, ვალქანი, ალ-ხანათ, ქალანრუზ,
სა'ბან (?), დავუდ სიამ, არ-რაბსანი (?), მთა (ჯაბალ) ბასა, შაჰ რუზ, და ყოველი
სამი მათი მილი ორი ფარსახია ალ-'ირაკში.

მანძილები პროვინცია 'აზარბაჯანში

ალ-მადანიჯსა და ბარზანდს შორის 21 ფარსახია, ბარზანდსა და ბაჯარ-
ვანს შორის 7 ფარსახია, ბაჯარვანსა და ვარსანს შორის 12 ფარსახია. ალ-
მარალასა და თაბრეზს შორის 20 ფარსახია. სარათსა და 'არდაბილს შორის 10
ფარსახია. მარანდსა და ან-ნაშავას⁵ შორის 15 ფარსახია. ბაბარსა⁶ და მა-
რანდს შორის 10 ფარსახია, მარანდსა და მდინარე არ-რასს შორის, რომელიც
არის საზღვარი 'აზარბაჯანსა და 'არმინიას შუა, 9 ფარსახია. ბარზათსა და
ალ-მარალას შორის 20 ფარსახია, მარანდსა და ალ-მარალას შორის 20
ფარსახია, ალ-მარალასა და 'არმინიას შორის 30 ფარსახია.⁷

მანძილები პროვინცია 'არმინიაში

ვარსანიდან, რომლითაც მთავრდება პროვინცია 'აზარბაჯანი, ბარ-
ზა'ამდე⁸ რომელიც 'არმინიაშია,⁹ 8 სიქქაა, შემდეგ მანსურამდე 'არმინიაში

¹ ფრანგულ თარგმანში წერია ურმია, სავარაუდოდ, არაბულ ტექსტში დაშვებულია ტექნიკური შეცდომა.

² ზარათუშტრას ქალაქი.

³ ამასთან დაკავშირებით ჟ.შ. დუსენი არ აკეთებს კომენტარს და ეს ადგილი იგნორირებული აქვს, რამდენადაც არ არის არც ფრანგულ თარგმანში (არაბ. اذرباجستان). ვფიქრობთ, აქ უნდა იგულისხმებოდეთ თანამედროვე ტახტ-ე-სულიეიმიანი (სპარს. تخت سليمان). მას ადრე ეწოდებოდა აზარ გუშნასპი (სპარს. انزلی), რომელიც შეგვიძლია ვთარგმნოთ როგორც „ცეცხლის ულაყი“ თუმცა ის ტოპონიმი. [Boyce 2014, <https://www.iranicaonline.org>].

⁴ ქტესიფონის არაბული სახელი.

⁵ ნაშავაში, როგორც წესი, ნახჭევანს მოიაზრებენ.

⁶ წერია – بابر. ასევე თარგმანში არის Babar. ჩვენ თვლით, რომ აქ უნდა იყოს ტოპონიმი ნირ/ბირ, რომელიც არაბ ავტორებთან ხშირად მეორდება.

⁷ აქ შეცდომა უნდა იყოს დაშვებული და 'არმინიას ნაცვლად უნდა იყოს 'ურმიია. ფრანგულ ტექსტშიც გადატანილია 'არმინია და ამასთან, არ ახლავს რაიმე კომენტარი. რაც შეეხება, 'ურმიას, პირველ რიგში, არც თუ იშვიათია, არაბულ ხელნაწერებში 'არმინიასა და 'ურმიას ერთმანეთში აღრევა მსგავსი ორთოგრაფიის გამო. ამავდროულად, გვაქვს სხვა ავტორები ცნობებიც, მაგ. ალ-ისტახრისთან: გზა ალ-მარალადან დაბოლამდე. ალ-მარალადან 'ურმიამდე 30 ფარსახია, 'ურმიადან სალამასამდე 14 ფარსახია... [Al-Istakhri 1927: 194].

⁸ ბარდა/ბარდავი.

⁹ ارمينية.

4 სიქქა,¹ ბარზა'ასა და კაბალას² შორის 14 ფარსახია, კაბალასა და ბაბ ალ-
'აბგაბს³ შორის 66 ფარსახია,⁴ ბარზა'ასა და თიფლნის შორის 60 ფარსახია.⁵
ბარზა'ასა და ალ-ბაფლაკანს შორის 14 ფარსახია, ალ-ბაფლაკანსა და არ-რასს
ან ვარსანს შორის 5 ფარსახია. თიფლნისა და დაბნის შორის 53 ფარსახია,
დაბნისა და ხილგტს შორის 30 ფარსახია. ნაშაფასა და ხუბის შორის 14
ფარსახია, ნაშაფასა და ხილგტს შორის 60 ფარსახია, ხილგტსა და თიფლნის
შორის 10 ფარსახია. თიფლნისა და მუთავაქილიას შორის 32 ფარსახია,
თიფლნისა და ქისნლს შორის 20 ფარსახია, ქისნლსა და მუთავაქილიას
შორის 12 ფარსახია, თიფლნისა და ბაბ ლანს შორის (تلا) 27 ფარსახია,
თიფლნისა და კალბკალას შორის 80 ფარსახია. კალბკალასა და სიმშნტს⁶
შორის 80 ფარსახია. ნაშაფასა და (حرا) შორის 20 ფარსახია, ნაშაფასა და
სნაჯანს⁸ შორის 12 ფარსახია.

პროვინცია პირველი 'არმენია

ას-სნაჯანი, 'არრანი რომლის ქალაქიცაა ბარზა'ა და იქაა ასევე ბაბ ალ-
'აბგაბი. ფაშუ,⁹ რომელიც ქალაქია ჯურზანში, ბარზა'ა, ალ-ბაფლაკანი, კა-
ბალა და შარვანი.

პროვინცია მეორე 'არმენია

ჯურზანი, სულდაბილი, ბაბ ფაარუბ კუბაზი, ალ-ლაქი, მისი [პროვინ-
ციის] დედაქალაქია თიფლნი. იქ ასევე არიან ას-ჰანარი, ას-საწარდია,¹¹

¹ ეს ნაწილი არ არის ფრანგულ თარგმანში, თუმცა გვხვდება დე გუეს რედაქციაშიც [Ibn Khordadhbeh 1889: 122].

² კაბალა.

³ დარუბანი.

⁴ ფრანგულ თარგმანში წერია – 16. დე გუეს რედაქციაში კი გვაქვს ასე: ბარზა'ადან ალ-ბაბ ალ-
'აბგაბამდე 15 სიქქა... [Ibn Khordadhbeh 1889: 122].

⁵ დე გუეს რედაქციაში არის 10 სიქქა [Ibn Khordadhbeh 1889: 122].

⁶ შიმშატის ზუსტი ადგილმდებარეობა უცნობია. იაკუთის მიხედვით თანამედროვე პალუსა და
ჰარპუტს შორის მდებარეობდა, მდ. ევფრატის ზემო დინებაში, მარცხენა სანაპიროზე. შიმშა-
ტი არ არის ქალაქი სუმაისატი, რომელიც ევფრატის სამხრეთ დინებაზე იყო გაშენებული და
ხშირად ერევათ ერთმანეთში [Bosworth 1997: 442].

⁷ ფ.შ. დუსენის მიხედვით დიაკრიტიკული ნიშნების გარეშეა [Ducène 2021: 225]. გამოთქვამთ
ვარაუდს, მისი ბარქართან (حرا) იგივეობის შესახებ, რომელიც ვანის ტბის აღმოსავლეთ
სანაპიროზე მდებარეობდა და სადაც დღეს ქალაქი მურადია (Muradiye).

⁸ ასოცირდება სიუნეის პროვინციასთან სომხეთში.

⁹ ფ.შ. დუსენი აღნიშნავს, რომ აქ თბილისი უნდა ვიგულისხმობთ, რაც სავსებით რეალურია [Du-
cène 2021: 225. შენ. 182]. ამავედროულად, დე გუეს მის რედაქციაში მიუთითებს ბითლისის შე-
საძლებლობასაც და იმონებს ბალაზურს და იბნ ალ-ფაკიბს [Ibn Khordadhbeh 1889: 122]. თუმ-
ცა, ამ შემთხვევაში თბილისი ბევრად უფრო მართებული ჩანს. თუ გავითვალისწინებთ დასა-
ხელებული სხვა ტოპონიმების ადგილმდებარეობას, რომლებიც ისტორიული ჩრდილოეთ სომ-
ხეთის, ალბანეთისა და შირვანის ტერიტორიებს მოიცავდა, ვანის ტბასთან მდებარე ბითლისი
არ გამოდის ლოგიკური.

¹⁰ ნანარები.

¹¹ იოზეფ მარკვარტზე დაყრდნობით ფ.შ. დუსენი მიუთითებს მადაირთა (უნგრული) ერთ-ერთი
ტომის შესაძლებლობას. ასევე, ჟაკ ლორანზე დაყრდნობით, ახსენებს მათ ბურტას-ფინურ
ტომებთან კავშირის, ნაკლებად სავარაუდო ჰიპოთეზასაც [Ducène 2021: 225. შენ. 186].

აპრანი, ზუ ალ-კარნანის მეჩეთი,¹ ბაბ ალ-ლანი და ად-დავაზბიძა.²

პროვინცია მესამე 'არმინია

ალ-ბუსურაჯანი, დუბნილი, სირაჯ ტადრი, ბალრავანდი, ნაშავა.

პროვინცია მეოთხე 'არმინია

სიმშაბტი არის საფლავი საფან იბნ ალ-მუ'ატტალ ას-სულამინის, ალლა-ჰის მოციქულის, ალლაჰიმც დალოცავს მას, მიმდევრის. მასსა და ზიადის ციხეს შორის არის ხე, ხალხთაგან არავინ იცის თუ რა არის ის [ხე]. მისი ნაყოფი ჰგავს ნუშისას, ჭამენ მას ქერქიანად და უკეთესია ვიდრე ფიჭა. ხილავი, კალიკალა, 'არჯში, ბაჯუნაფი. იყო არ-რანის ოლქი, ჯუზრანი³ და სინაჯანი ალ-ხაზართა მფლობელობაში. 'არდაბნილი, ნაშავა და....⁴ სირაჯ ტადრი, ბალრავანდი, ხილავი, ბაჯუნაფი არ-რუმის მფლობელობაში. სპარსელებმა დაიპყრეს ის შარვანის მიწებამდე, სადაც მდებარეობს მუშას კლდე, მშვიდობა მას, რომელშიც არის სიცოცხლის (უკვდავების) წყარო. ააშენა კუ-ბაჰმა ქალაქი ალ-ბაილაკანი და ქალაქი ბარჯა'ა და ქალაქი კაბალა, ასევე კედელი ალ-ლიბნის.⁵ ააშენა 'ანუშირვანმა ქალაქი აშ-შაბირანი, ქალაქი ქარქარა, ქალაქი ბაბ ალ-'აბვაბი ციხეები მთის გზებზე რომელთა ოდენობაცაა 360 ციხე. ააშენა ბალანჯარი, სამანდარი, ჯუზრანში ააშენა ქალაქი სულ-დაბილი და იქ ასევე ააშენა შაჰის ციხე და ბაბ ფარუხუკუბაჰი.⁶

ასევე 'არმინიაშია

ხუბ, ას-სანარიია, ალბაკი, ქისალი, 'აბხანი, ალ-ჯარდმანის ციხე, ხაფანი, შაქქი, და ქალაქი ალ-ბაბი.

რაც შეეხება ალ-'აბვაბს ისაა ალ-კაბკის მთის გასასვლელი, მასში არის ციხეები, მათ შორისაა ბაბ სული, ბაბ ალ-ლანი, ბაბ აშ-შაბირანი, ბაბ ალ-ლაჰიკა, ბაბ ბარიკა, ბაბ სამსახნი, ბაბ საჰიბ ას-სარირ,⁷ ბაბ ფილან შაჰ, ბაბ ალ-'ანდან შაჰ, ბაბ ლაბან შაჰ, ბაბ 'ანუშარვან. ქალაქი სამანდარი ალ-ბაბის შემდეგაა, ხოლო რაც მის იქეთაა არის ალ-ხაზართა ხელში. ხოლო მუშას ამბავში, მშვიდობა მას: *ხომ ხედავ კლდეს თავი, რომ შევფარეთ, დამავინყდა თევზი...*⁸ კლდე კი ესაა კლდე შარვანისა, ხოლო ზღვა, ეს ზღვაა ჯილანისა, სოფელი კი ბაჯარვანია. ხოლო ღულამი, რომელიც გაიცნო ალ-ხიდრმა,

¹ ზუ-ლ-კარნანი ალექსანდრე მაკედონელია, რომელიც ისლამში ერთ-ერთ წინასწარმეტყველად ითვლება. კავკასიას ის უკავშირდება გოგისა და მაგოგის კედლის აშენებით, რომელსაც ბოროტება უნდა შეეკავებინა და რომელიც ხშირად კავკასიასთან ასოცირდებოდა. ფ.შ. დუსენი „მეჩეთის“ ადგილად მცხეთას მიუთითებს მ. ბროსესა და ო. ალემანიზე დაყრდნობით [Ducène 2021: 225 შენ. 188].

² الحارابي – მისი იდენტიფიცირება ფ.შ. დუსენის მიხედვით ვერ ხერხდება. ამავდროულად, რთულია რომელიმე ტოპონიმთან სრულად გაიგივება, რადგან ვარიანტების სხვადასხვანაირად ინტერპრეტირება შეიძლება, ისიც მხოლოდ სუსტი ან ირიბი არგუმენტებით. მაგ. შეგვიძლია ვიგულისხმეთ დვალეთიც (ად-დვალა).

³ დიდი ალბათობით ჯურზანი.

⁴ ტექსტი ნაკლულია.

⁵ უნდა იგულისხმებოდეს ლიმესის მშენებლობა

⁶ ცნობაში დასახელებულ გადმოსასვლელზე იხ. ეჯიბია 2022: 29-31.

⁷ სარირის ანუ ავართა მფლობელი.

⁸ არასრული ციტატაა ყურანის XVIII სურას 62-ე აიადან [ყურანი, 2006: 226].

მშვიდობა მას, მოკლა იგი სოფელ ხაზანში.¹ ალ-ხაზართ ქალაქებია ხამა-
ლნჯი, ბალანჯარი, ალ-ბადა'ი. ალ-ბაბის მიღმა [არის] სუფარის მეფე, ლაქ-
ზის მეფე, ალ-აბადანის მეფე, ჯაბალანის მეფე,² მასკატის მეფე და სპაჰი ას-
სარირისა. 'არმინიას ხარაჯა 4 000 000 დირჰამია.³

ალ-ლანის აღწერა

ალ-ლანი ოთხი ტომია, ხოლო პატივი და მეფე მათგან ჰყავს ტომს რო-
მელსაც უძახიან დაჰსას,⁴ შემდეგია (سلس ؟), შემდეგია ქანას, შემდეგი
სარას.⁵ ალ-ლანთა მეფეს უძახიან ბაღადარს და ეს არის სახელი ყველასი,
ვინც მათზე მეფობდა. ქალაქი ალ-ბაბი გადაჭიმულია ალ-კაბკის მთის წვე-
რიდან ალ-ხაზართა ზღვამდე და იჭრება ზღვაში სამ მილზე.⁶ სამეფოები,
რომლებიც უკავშირდება ალ-ბაბს არის შარვან შაჰი და მათ შორის 20 ფარ-
სახია, მას აქვს ციხე ცნობილი როგორც [ბი]ჰდს (ساحد).⁷ ამბობენ რომ იქაა ის
კლდე სადაც შეხვდა მუსა ალ-ხადარს, მშვიდობა მათ, და ის არის ალ-ბაბში.
შემდეგ არის ლორან შაჰი,⁸ რომელიცაა სოფელი ცნობილი, როგორც ნაღი,
მასსა და ბარჯა'ას შორის 30 ფარსახია. შემდეგ ჯარასან შაჰი, ძლიერი და გა-
მაგრებული. ტაბარსარან შაჰი რომელიც არის სპაჰი და მუსლიმთა წინა-
მძღოლი ალ-ხაზარებთან ბრძოლაში და ხელმძღვანელობდა მათ უკან და-
ხვევისას. შემდეგია ფილან შაჰი, ალ-ბაბის მიღმა, მისი ქვეყანა ესაზღვრება
ნარმარტებს, რომლებიც არიან ჰულული, სარა'ი, ჰარა და ლარმიქი.⁹ შემდეგ
არის 'აჰრარურან შაჰი, მთის ხაკანი და სპაჰი ას-სარირ, რომელსაც ყავს 12 000
მეომარი, სპაჰი სანდანი, სპაჰი ჰამინი, სპაჰი ხადაკი, სპაჰი ალ-ქურჯი, სპაჰი
დარაჟუმი, სპაჰი...¹⁰

გამოყენებული ლიტერატურა

ეჯიბია ო. (2022). IX-X საუკუნეების არაბი გეოგრაფების ცნობები საქართველოსა და
კავკასიის შესახებ. სადოქტორო დისერტაცია. [https://www.tsu.ge/ka/publishinghouse/-
single/1429?fbclid=IwAR1mgZbc1ZM6O8jFXBtBRvJMaogN2046tJyKzfqUtVIKJ51MkLL-
oR0SFo](https://www.tsu.ge/ka/publishinghouse/-single/1429?fbclid=IwAR1mgZbc1ZM6O8jFXBtBRvJMaogN2046tJyKzfqUtVIKJ51MkLL-oR0SFo)
ყურანი. (2006). არაბულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და განმარტებანი დაურთო
გ. ლობჟანიძემ, თბილისი: „კავკასიური სახლი“

¹ ჟ.შ. დუსენი თარგმნის როგორც ხაიზარანს (Hayzarān), თუმცა არაბულ ტექსტში აშკარად
წერია ხაიზანი (خيزان) [Ducène 2021: 219, 226].

² ჟ. შ. დუსენი თარგმნის, როგორც გილანს, თუმცა დე გუეს მიერ გამოცემულ რედაქციაში
გვაქვს ალ-ლანი, ვფიქრობთ აქაც ალ-ლანი უნდა ვიგულისხმოთ [Ducène 2021: 124].

³ ხელნაწერში მხოლოდ არმინის ხარაჯაა დასახელებული. დე გუეს რედაქციაში არის ასევე
აზარბაიჯანის ხარაჯაც, რომელიც 2 მილიონი დირჰამია [Ibn Khordadbeh 1889: 121].

⁴ ეს ცნობა გვხვდება იბნ რუსთასთან [Ibn Rosteh 1892: 148].
⁵ მხოლოდ პირველი სახელი არის ნახსენები იბნ რუსთასთან.

⁶ ეს წინადადება ასრულებს იბნ რუსთას ცნობას.

⁷ გაუხმოვანებულია. ჟ.შ. დუსენი იმონმებს ალ-მას'უდის და მიუთითებს ქ. Mağas-ის შესაძლებ-
ლობას. [Ducène 2021: 227]. თუმცა სახელებს შორის ნაკლებია გრაფიკული მსგავსება და არც
გეოგრაფიული არეალია საერთო.

⁸ ჟ.შ. დუსენი თარგმნის როგორც Layzān Šāh [Ducène 2021: 227].

⁹ ჟ.შ. დუსენი სამართლიანად მიუთითებს ლუმიქი/ლურმიქის შესაძლებლობას [Ducène 2021:
227].

¹⁰ როგორც ჟ.შ. დუსენი აღნიშნავს, მანუსკრიპტი აქ მთავრდება.

- ჯაფარიძე გ. (2014). თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი შუა საუკუნეების აღმოსავლურ წერილობით წყაროებსა და ისლამურ მხატვრობაში, საისტორიო კრებული: წელიწდეული №4, თბილისი: „მხედარი“
- ჯაფარიძე გ. (2012). ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები, ძიებანი ტ.1, თბილისი: „მხედარი“
- Al-Istakhri abu Ishak al-Farisi. (1927). Descriptio ditionis Moslemicae, BGA, 2nd ed., Lugdunum Batavorum: “E.J. Brill”
- Bosworth C.E. (1995). Rustak, The Encyclopaedia of Islam, Vol. VIII, Leiden-New York: “Brill”
- Bosworth, C.E. (1997). *Shimshāt*, Encyclopaedia of Islam, Vol IX, Laden: “E.J. Brill”
- Boyce M. (2014). Ādur Gušnasp, Encyclopaedia Iranica, I, <https://www.iranicaonline.org>.
- Ducéne, Jean-Charles. (2021). L'Azerbaïdjan et l'Arménie dans un fragment inédit d'Ibn Ḥurrādābih (Meshhed, Astan Quds 15189), Journal Asiatique; Volume: 309; Issue: 2
- Ibn Khordadbeh Kitab al-masalik wa'l- Mamalik. (1889). Kitab Al-Kharadj, Kodama Ibn Dja'far, Edit. M.J. DE Goeje, Lugduni-Batavorum: “E.J. Brill”
- Ibn Rosteh. (1892). Kitab al-Alak an-Nafisa, Al-Jakubi, Kitab al-Boldan, Lugdunum Batavorum: “E.J. Brill”
- Kitab Al-Fihrist. (1872). Von Gustav Flügel, Lepzig: “Verlag Von F.W. Vogel”
- Lane, E.W. (1968). An Arabic-English Lexicon Part 4, Beirut: “Librairie Du Liban”
- Macoudi. (1861). Les Prairies D'or, T. 1, Paris: “Imprimerie Imperiale”
- Miquel, A. (1996). Geography, Encyclopedia of the History of Arabic Science vol.3, New York: “Routledge”
- Silverstein, A. (2006). Ibn Khurradābih, Medieval Islamic Civilization an Encyclopedia vol. 1, New York: “Routledge Taylor & Francis Group”
- Zettersteen K.V. (2002). al-Wathik Bi 'Llah, The Encyclopaedia of Islam, vol. XI, Leiden: “E.J. Brill”
- Ибн Хордадбех. (1986). Книга путей и Стран, Академия Наук Азербайджанской ССР, Баку: “Элм”
- Крачковский, И.Ю. (1957). Избранные Сочинения Том IV, Москва-Ленинград: “издательство академии наук СССР”

Ibn Khordadbeh was a 9th century geographer of Persian origin. According to Ibn an-Nadim, he should have been the author of eight books. Only two of them have been discovered and published, including „the Book of amusements and musical instruments” and „the Book of Roads and Kingdoms ”. Ibn Khordadbeh created two versions of this last book, the date of writing of the first of them is 846-847 (232 A.H.), and the second is 885. Three crucial themes dominate this geographical work: taxation; the situation at the borders and bordering areas; and roads, with distances and directions. It should be noted that the reports refer to a relatively large area from Spain to the Korean peninsula and from the head of the Volga to Indonesia.

It is noteworthy that Ibn Khordadbeh is the author of one of the first geographical works in the history of the Arab-Islamic Caliphate, whose work has come down to us. European researchers have been interested in Ibn Khordadbeh's geographical writings since the second half of the 19th century. The first critical edition of Arabic text was published in 1865 by the orientalist Charles de Maynard, based on two different manuscripts. A little later, de Goeje published a new edition in 1889 with a French translation based on 3 manuscripts. It should be noted that the information about the Caucasus, according to de Goeje's edition, was translated into Russian by N. A. Karaulov, published in 1903 in the XXXII issue of СМОНИК, a complete translation

of the text into Russian was published by N. Velikhanova, with extensive comments, in 1986 in Baku. In 2022, our thesis was published, one of the sub-chapters was about the reports of Ibn Khordadbeh according to the editorship of De Goeje.

As for the manuscript Meshhed, Astan Quds 15189, it became known to the general public by the article *L'Azerbaïdjan et l'Arménie dans un fragment inédit d'Ibn Hurradābih* (Meshhed, Astan Quds 15189) by Jean-Charles Ducène published in the „Journal Asiatique” 2021, #309/2. References from the given manuscript are much more extensive in relation to Aḍarbayġān and Armīniya. However, it does not include the references scattered in different chapters in Ibn Khordadbeh's work done by de Goeje's edition. For example, the description of the wall of Yāġūġ and Māġūġ, talks about the journey of Salam at-Tarġuman and the status of Amira Ishaq ibn Ibrahim. The manuscript consists of 8 pages in total and the information contained in it refers to the cities and distances of Aḍarbayġān and Armīniya. The dimensions of the manuscript are 27 cm. at 16.5 cm. The manuscript is bound in one hand and has about 17 lines per page. Diacritical marks are rarely used and most of the text is unvocalised. One detail is also different, in de Goeje's edition we have one title and subsequently, under it, the regions, routes and others are united. In the manuscript Meshhed, Astan Quds 15189, it seems that different directions are broken as titles, for instance: The road from Marāgha to Salamās or The towns of Armīniya.

As for novelty, to follow the text, it is interesting the note about the gates of Marāgha, which is given in the paragraph Road from ad-Dīnawar to Aḍarbayġān. The manuscript names 6 gates and describes of the various areas of trade destinations that were located near or between the gates. There is also a note of the Qūlsara market, which is more extensive than other existing reports. It specifies the number of trading days, goods and their total value. It seems that this fair was used to connect the people of Aḍarbayġān and Armīniya. References often contain various Rustāks that are not in de Goeje's edition, and most of their names require further clarification and additional research. However, this is not an easy task because, often, they are just names of villages, and therefore, over time, they disappeared. Another issue is their amount for example, Wrīṭān has 4 Rustāks, whit 90 villages. Or Mūkān, which should have had 4 thousand villages. The accuracy of correct rendering of names and their Arabicized forms is also a problem.

The road given in de Goeje's edition from ad-Dīnawar to Barzand, Jean-Charles Ducène points out that is the same reference in the manuscript Meshhed, Astan Quds 15189, given the route taken by Muḥammad ibn Ḥamūd. However, this is not entirely accurate, although some references match, the information given by de Goeje's edition is much more extensive and many more places are named in the itinerary. We believe that these references are significantly different from each other and we have less similarity between them.

Distances and routes from Tbilisi to different directions are worthy of attention for us. As usual, the distances to Tbilisi can be found in Arabic historiographical or geographical writings of the Middle Ages. For example, from Dvini to Tbilisi and from Barda to Tbilisi, as it is given even in this manuscript. But also, in this case, we have that rare exception, in which the cut-off point is Tbilisi: *There are 53 farsakhs between Tiflīs and Dabīl, and 30 farsakhs between Dabīl and Khilāt. There are 14 farsakhs between Nashawā and Khūy, 60 farsakhs between Nashawā and Khilāt, 10 farsakhs between Khilāt and Tiflīs. There are 32 farsakhs between Tiflīs and Mutawakiliya, 20 farsakhs between Tiflīs and Qisāl, 12 farsakhs between Qisāl and Mutawakiliya, 27*

farsakhs between Tiflīs and Bāb al-Lān (بالان), and 80 farsakhs between Tiflīs and Kālīkalā.

It is also interesting for us to mention the toponym 'Ahrān. We make a cautious assumption that this toponym could mean Hereti. As far as the mentioned toponym is named next to Tsanar, Derbent, Tbilisi, Soghdabil, Darial and Ğurzan. This may be the first confirmed mention of Hereti in medieval Arabic references. However, just one reference is not enough to say anything conclusively.

We would also like to respond to the toponym 'Abkhāz (ابخاز) mentioned in the reference, on which Jean-Charles Ducéne indicates in his commentary that this term refers to the territory of the „Abkhazian" people and Abkhazia of Georgia is not meant here. We think that here the author makes a certain mistake, and we should mean modern Lahich, under the mentioned toponym Lāyġān (لايجان). As the Arabic graphics of the toponym Lāyġān is close to al- 'Abkhāz, and this is not the first time when these names are confused (as an example, we have al-Istakhri). In addition, the Arab-Muslim authors used the name *Abkhaz* to denote Georgians and Georgia. We will also add that the named toponym was located in the eastern Caucasus, which place was never settled by any tribe with the name "Abkhaz", even more so the name of the city founded by them.

We would also like to mention the toponym Ḥayzān/Khayzān, which is also given in this reference. In an article we published in 2021, we talked about the fact that Khayzān was not the same Khaydāk as some scholars believed. In this case, we have a report in which both toponyms are mentioned separately, we have the village of Khayzān and Ṣāḥib Khaydāk. Thus, the sameness of these two names is once again ruled out and they are different places.

At the end of the references, there is another interesting name Ṣāḥib al-Qurġ or owner of al-Qurġ. It is impossible to say what can be meant here for sure. But since the Ğurzan form is mentioned in the text, we may take al-Qurġ as an ethnonym. It is also not excluded that, al-Qurġ can be the name of some parts of Kartli, even Inner Kartli, and the name Ğurzan is name of the whole of Eastern Georgia.

To summarize, the fragment of Ibn Khordadbeh's manuscript, which fortunately for us refers to the Caucasus region, is a rather interesting source. The mentioned material fills in some details about the medieval Caucasus region, the provinces of Azarbayġān and Armīniya. At the same time, it allows some new opinions or hypotheses to be expressed, to strengthen the existing opinions and fill in a significant part of the gaps in Ibn Khordadbeh's writings regarding the geography, routes, and toponymy of the region.

The article is accompanied by a translated text from Jean-Charles Ducéne's named article with some comments.